

BARTŁOMIEJ M. WOŁYNIEC

UNIwersytet Jagielloński
Instytut Historii
Zakład Nauk Pomocniczych Historii
E-MAIL: BARTLOMIEJ.WOLYNIEC@UJ.EDU.PL

Słowo i obraz w pobożności krakowskiego Arcybractwa Męki Pańskiej

STRESZCZENIE

W 1595 roku ówczesny kanonik krakowski Marcin Szyszkowski założył przy krakowskim kościele Franciszkanów konwentualnych Bractwo Męki Pańskiej. W 1605 roku na mocy bulli papieskiej zostało ono przekształcone w arcybractwo i od tego momentu posiadało prawo zakładania konfraterni tego imienia w całym państwie polsko-litewskim. W kolejnych latach bractwo rozwijało się niezwykle prężnie, czego przyczyną było między innymi wykorzystywanie w nabożeństwach immamentnie ze sobą zespolonych elementów słownych, obrazowych i dźwiękowych, a także swoistego rodzaju teatralność poszczególnych obrzędów. Ten niezwykle interesujący i ze wszech miar cenny element krakowskiej kultury religijnej można podziwiać także dziś, bowiem arcybractwo wciąż funkcjonuje, wierne założeniom przedstawionym w statutach wydanych w 1607 roku.

SŁOWA KLUCZOWE

Marcin Szyszkowski, bractwo religijne, Kraków, franciszkanie, XVII wiek

Stan badań

Bractwa religijne od dłuższego już czasu stanowią przedmiot zainteresowania badaczy zajmujących się historią Kościoła w Polsce. Wśród najważniejszych pozycji dotyczących tego zagadnienia należy wymienić prace Jerzego Flagi¹, Bolesława

¹ J. Flaga, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim w II poł. XVIII w.*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1972, nr 46, z. 6, s. 137–143; idem, *Członkowie bractwa św. Barbary w Czemiernikach w latach 1728–1770*, „Summarium” 1972, nr 21/nr 1, s. 38–42; idem, *Informacje o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1748*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1972, nr 21, s. 43–47; idem, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, nr 21, z. 2, s. 141–169; idem, *Członkowie Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan w Lublinie w latach 1723–1773*, „Summarium” 1973, nr 22/2, s. 207–213; idem, *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2. poł. XVIII wieku*, „Summarium” 1974, nr 24/3, s. 144–148; idem, *Dochody bractwa różańcowego przy klasztorze dominikańskim w Wysokim Kole w latach 1825–1861*, [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, red. Z. Sułowski, E. Wiśniowski, Lublin 1974, s. 213–222; idem, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1976, nr 24, z. 2, s. 35–67; idem, *Liczba członków bractw bernardyńskich w Lublinie w latach 1752–1853*, „Summarium” 1978, nr 27/7, s. 202–207; idem, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII wieku. Chronologia i terytorialne rozmieszczenie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1981, nr 42, s. 295–344; idem, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII w.*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Humanistyka” 1983, nr 25/1, s. 71–78; idem, *Z problematyki jezuickich bractw i sodalicji w XVIII wieku*, [w:] *Państwo – Kościół – Niepodległość*, red. J. Skarbek, J. Ziótek, Lublin 1986, s. 171–187; idem, *Rekrutacja do bractw religijnych w XVII i XVIII wieku na przykładzie archidiakonatu lubelskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1987, nr 35, z. 2, s. 101–114; idem, *Bractwa religijne w diecezji kamienieckiej w połowie XVIII wieku*, [w:] *Religia – Edukacja – kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin 2002, s. 613–621; idem, *Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, [w:] *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002, s. 563–589; idem, *Typy źródeł przydatnych do badania instytucji bractw religijnych w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Istitutio Civitatis Fundamentum. Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Wiesława Chrzanowskiego*, red. H. Cioch, A. Dębiński, J. Chaciński, Lublin 2003, s. 141–165; idem, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004; idem, *Działalność charytatywna bractw religijnych w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 377–399; idem, *Stowarzyszenia i bractwa religijne przy kościołach bernardyńskich do końca XVIII wieku*, [w:] *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)*, red. W. F. Murawiec, D. A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 545–562.

Kumora², Eugeniusza Wiśniowskiego³, Henryka Borcza⁴ oraz wielu innych⁵. W odniesieniu do bractw funkcjonujących na terenie Krakowa na szczególną uwagę zasługuje praca Hanny Zaremskiej dotycząca ich działalności w średniowieczu⁶, a także dwa artykuły: pierwszy autorstwa Piotra Pawła Gacha, omawiający bractwa działające w końcu XVI wieku⁷, oraz drugi pióra Andrzeja Bruździńskiego,

---

² B. Kumor, *Średniowieczne przyczynki źródłowe do dziejów bractwa literackiego NMP w Bochni i do salin bocheńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1960, nr 1, s. 177–195; idem, *Statuty bractwa literackiego nauki chrześcijańskiej przy kolegiacie św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1961, nr 2, s. 353–389; idem, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 1967, nr 10, z. 1–2, s. 289–350; idem, *Bractwa Świętych Aniołów Stróżów na ziemiach polskich w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczne” 1999, nr 46, z. 4, s. 143–148.

³ E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, nr 17, z. 2, s. 51–81.

⁴ H. Borcz, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1981, nr 28, z. 4, s. 77–90; idem, *Bractwa religijne diecezji przemyskiej w połowie XVIII stulecia w świetle wizytacji bpa. W. H. Sierakowskiego*, Lublin 1976 [mps].

⁵ W. Bochnak, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej (od XVI w. do 1810 r.)*, Wrocław 1983; J. Czarciński, *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993; S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej (XIII–XVIII wiek). Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny” 1997, nr 88, s. 499–523; A. Mańkowski, *Bractwa literackie diecezji chełmińskiej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1922, nr 5, s. 188–197; B. Matuszczyk, *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1982; H. Ruciński, *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694–1795*, „Przegląd Historyczny” 1974, nr 65, z. 2, s. 263–283; idem, *Bractwa kościelne i cechowe w Koprzywnicy do 1795 roku*, „Studia Podlaskie” 2002, nr 12, s. 23–58; S. Salaterski, *Sieć i działalność bractw kościelnych w prepozyturze tarnowskiej do roku 1772*, „Nasza Przyszłość” 1989, nr 71, s. 147–185; A. K. Sitnik, *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pw. świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (do 1785)*, „Studia Franciszkańskie” 2006, nr 16, s. 269–282; M. Surdacki, *Bractwo św. Anny w Urzędowie w latach 1593–1787*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2002, nr 30, z. 2, s. 127–146; idem, *Bractwo literackie w Urzędowie 1489–1800*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2003, nr 79, s. 429–444; idem, *Bractwa religijne w Urzędowie w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, nr 3–4, s. 355–385; idem, *Bractwo Różańcowe w Urzędowie w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2004, nr 52, z. 2, s. 23–54; S. Tracz, *Bractwa religijne w dekanacie żywieckim (1598–1772)*, Kraków 2005; S. Zabraniak, *Bractwa w Wieluniu w okresie przedrozbiorowym*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2001, nr 76, s. 421–437.

⁶ H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.

⁷ P. P. Gach, *Bractwa kościelne w Krakowie pod koniec XVI wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1969, nr 18, s. 131–134.

dotyczący tego samego zagadnienia, ale w odniesieniu do kolejnego stulecia⁸. Należy zaznaczyć, że w wymienionych wyżej pracach można odnaleźć szeroką bibliografię odnoszącą się do działalności poszczególnych krakowskich konfraterni.

Powstanie i działalność Arcybractwa Męki Pańskiej były przedmiotem licznych studiów, z których na szczególną uwagę zasługuje praca Antoniego Zwiercana⁹ omawiająca dzieje arcybractwa w okresie nowożytnym, a także artykuły Marcina Godawy¹⁰ i Róży Goduli¹¹, którzy zajęli się pasyjnym charakterem konfraterni. Inaczej przedstawiają się natomiast dzieje brackiej kaplicy, która do czekała się jedynie krótkich omówień w pracach o szerszym zakresie tematycznym¹² oraz w artykule Cecylia Niezgody¹³. Brackiej pobożności poświęcone zostały jedynie wspomniane powyżej prace Godawy i Goduli, które jednak nie wyczerpały zaproponowanego przez autorów tematu.

⁸ A. Bruździński, *Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. Zarys problematyki*, [w:] *Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiwiczowi*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 103–147.

⁹ A. Zwiercan, *Bractwo Męki Pańskiej w Krakowie (1595–1795)*, „Prawo Kanoniczne” 1983, nr 26, z. 1–2, s. 83–200. Zob. J. J. Kopeć, *Arciconfraternita della Passione a Cracovia nei secoli XVII e XVIII*, „Fonti vive. Rivista della passione” 1966, no 12/50, s. 343–350; A. Petrova-Wasilewicz, *Leksykon ruchów i stowarzyszeń w Kościele*, Warszawa 2000, s. 116. Fragmentaryczne opisy obrzędów i zwyczajów arcybractwa zamieszczał na łamach czasopism (między innymi „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”) Adam Chmiel. Z czasem zostały one zebrane i opublikowane w serii Biblioteka Krakowska – zob. A. Chmiel, *Szkice krakowskie*, Kraków 1939.

¹⁰ M. Godawa, *Nabożeństwa Arcybractwa Męki Pańskiej w Krakowie w wewnętrznej analizie porównawczej*, „Polonia Sacra” 2011, nr 28/72, s. 47–65; idem, *Obraz gorzkiej męki – analiza porównawcza nabożeństwa XV Stopni Męki Pańskiej Arcybractwa Męki Pańskiej w Krakowie*, [w:] *Pokój i dobro. Klasztor franciszkanów w Krakowie*, red. W. Misztal, Kraków 2011, s. 25–39.

¹¹ R. Godula, „Memento homo mori”. Rytuał pasyjny Bractwa „Dobrej Śmierci” przy kościele OO. Franciszkanów w Krakowie, „Peregrinus Cracoviensis” 1995, nr 1, s. 99–113.

¹² M. Rożek, *Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655–1657)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1974, nr 36, s. 141–156; idem, *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977; M. Samek, *Architektura kościoła Franciszkanów w Krakowie w XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1990, nr 56, s. 65–78; S. J. Barcik, *Religijne i artystyczne walory bazyliki franciszkanów w Krakowie*, „W Nurcie Franciszkańskim” 2001, nr 10, s. 191–206. W dniach 23–25 maja 2015 roku odbyła się konferencja naukowa „Sztuka w kręgu krakowskich franciszkanów i klarysek”. Wśród wygłoszonych wówczas referatów znalazło się między innymi wystąpienie autora niniejszego artykułu zatytułowane *Biskup Marcin Szyszkowski jako fundator kaplicy Arcybractwa Męki Pańskiej przy kościele oo. Franciszkanów w Krakowie*. Obecnie trwają prace mające na celu przygotowanie materiałów konferencyjnych do druku.

¹³ C. Niezgoda, *Kaplica Męki pańskiej w kościele św. Franciszka z Asyżu w Krakowie*, „W Nurcie Franciszkańskim” 1987, nr 1, s. 71–89. Zob. idem, *Arcybractwo Męki Pańskiej w Krakowie. Na 400-lecie jego istnienia*, [w:] *Arcybractwo Męki Pańskiej. 400 lat wiernej służby (1595–1995)*, red. P. K. Solecki, Kraków 1997, s. 27–36.

Powstanie Arcybractwa Męki Pańskiej

W 1595 roku ówczesny kanonik krakowski Marcin Szyszkowski powziął myśl o założeniu przy krakowskim kościele oo. Franciszkanów bractwa, które poprzez swoją działalność propagowałoby kult Męki Pańskiej¹⁴. Wedle wydanego w 1603 roku *Przewodnika abo kościołów krakowskich krótkiego opisanie*, konfraternia ta została powołana „dnia tego i godziny której się królewicz Władysław narodził, to jest Roku Pańskiego 1595, dnia 9 czerwca, godziny dziewiętnastej”¹⁵. Tego też dnia odbyło się pierwsze brackie nabożeństwo, które osobiście poprowadził fundator¹⁶. O wydarzeniu tym, jak i założeniu samego arcybractwa, wspominają liczni kronikarze epoki, wśród nich: Jan Wielewicki¹⁷, Samuel Nakielski¹⁸, Stanisław Łubieński¹⁹, oraz Szymon Starowolski²⁰.

Warto zaznaczyć, iż do powstania tego pobożnego dzieła przyczynił się ówczesny biskup krakowski, kardynał Jerzy Radziwiłł (1591–1600), który – jak wspomina Marcin Szyszkowski – „był [mi] powodem i radą, abym w tym chwalebny przedsięwzięciu i fundowaniu bractwa tego nie ustawał”²¹, oraz legat papieski a latere kardynał Henryk Gaetano (1596–1597), który „w Polszcze

¹⁴ J. J. Kopeć, *Przemiany ideowe w pasyjnej pobożności średniowiecza*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, Lublin 1976, s. 463–622; H. D. Wojtyśka, *Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI–XVII w.*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyśka, J. J. Kopeć, Lublin 1981, s. 61–79.

¹⁵ *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie*, oprac. J. Kilańczyk-Zięba, Kraków 2002, s. 84. Informację tę potwierdza Piotr Hiacynt Pruszczy, jednak jako dzień narodzin królewicza i powołania do istnienia arcybractwa podaje 7 lipca 1595 roku – zob. P. H. Pruszczy, *Kleynoty Stołecznego Miasta Krakowa [...]*, Kraków 1745, s. 22. Na temat cytowanego powyżej przewodnika i jego autorstwa zob.: J. Kilańczyk-Zięba, „*Kościół krakowski i rzeczy w nim widzenia (...) godnych krótkie opisanie*” – *loca sacra Krakowa w najstarszym przewodniku po mieście*, „*Peregrinus Cracoviensis*” 2003, nr 14, s. 205–216; A. Bues, *Mirabilia Cracoviensia. Kto był autorem przewodnika po Krakowie z roku 1603?*, „*Rocznik Krakowski*” 2014, nr 80, s. 19–36.

¹⁶ *Bractwo Compassionis abo Męki Pana Jezusa i Błogosławionej Panny Mariey w Krakowie u S. Franciszka założone [...]*, Kraków 1607, s. 49–50; K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 2, Kraków 1938, s. 191; C. Niezgodą, *Arcybractwo Męki Pańskiej...*, op. cit., s. 29; A. Zwiercan, op. cit., s. 89.

¹⁷ J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, t. 1: *Od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)*, wyd. J. Szujski (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 7), Kraków 1881, s. 200. Por. *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851, s. 231.

¹⁸ S. Nakielski, *Miechovia sive Promptuarium Antiquitatum Monasterii Miechoviensis [...]*, Kraków 1634, s. 922–923.

¹⁹ S. Łubieński, *Series, Vitae, Res Gestae Episcoporum Plocensium [...]*, Kraków 1642, s. 189–191.

²⁰ S. Starowolski, *Vitae Antistitum Cracoviensium [...]*, Kraków 1658, s. 278.

²¹ *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 12

będąc osobą swoją nabożeństwo tegoż Bractwa nie raz ozdobił y pochwaliwszy je, privilegiami osobnemi ugruntował”²². Na mocy bulli papieża Klemensa VIII (1592–1605) *Illorum votis* z 6 marca 1598 roku bractwo uzyskało zatwierdzenie Stolicy Apostolskiej. Z kolei w dniu 21 czerwca 1605 roku papież Paweł V (1605–1621) bullą *Salvatoris Domini Nostri* podniósł krakowską konfraternię do rangi arcybractwa²³. Wydanie drugiego z wymienionych dokumentów było najprawdopodobniej związane z uzyskaniem w Rzymie – na podstawie przepisów konstytucji apostolskiej *Quaecumque* – ponownym papieskim zatwierdzeniem dla krakowskiej konfraterni²⁴.

Warto zaznaczyć, że od momentu wydania bulli papieża Pawła V ufundowane przez Szyszkowskiego bractwo miało prawo do zakładania nowych konfraterni tego imienia i żadne inne zrzeszenie osób świeckich nie mogło zostać pod tym wezwaniem zatwierdzone bez zgody bractwa krakowskiego i jego fundatora²⁵. Samowola mogłaby bowiem doprowadzić nie tylko do umniejszenia rangi

²² Ibidem, s. 12; A. Bruździński, *Bractwa religijne...*, op. cit., s. 128; idem, *Wpływ krakowskich franciszkanów konwentualnych na życie religijne miasta w okresie staropolskim*, [w:] „Umiłowany od wszystkiego miasta” W 770. Rocznice przybycia franciszkanów do Krakowa (1237–2007), red. A. Bruździński, Z. Gogola, Kraków 2007, s. 41; A. Zwiercan, op. cit., s. 94.

²³ P. H. Pruszczyk, op. cit., s. 22; A. Bruździński, *Bractwa religijne...*, op. cit., s. 128–129; idem, *Wpływ krakowskich franciszkanów...*, op. cit., s. 41; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 121–122; K. Kantak, op. cit., s. 291; C. Niezgodą, *Arcybractwo Męki Pańskiej...*, op. cit., s. 27–28; S. Tracz, op. cit., s. 25; A. Zwiercan, op. cit., s. 94–95.

²⁴ W czasach posoborowych kwestia działalności konfraterni została podjęta między innymi w konstytucji apostolskiej *Quaecumque* papieża Klemensa VIII z 7 grudnia 1604 roku. Zgodnie z zawartymi w niej zasadami każde działające bractwo winno w ciągu roku postarać się o zatwierdzenie ze strony Kurii Rzymskiej. „W przeciwnym razie – jak czytamy w papieskim dokumencie – po upływie tego czasu erekcje, ustanowienia i jakiegokolwiek przekazywanie przywilejów, władz, odpustów i innych łask duchowych i indultów, na mocy tych agregacji im udzielonych, tracą moc prawną i tym samym są uważane za odwołane i uznane za zniesione”. Ponadto, w omawianej konstytucji zakazane zostało powoływanie tych samych bractw w jednym kościele parafialnym lub na terenie jednego miasta. Wyjątek stanowiły tutaj konfraternie zakonne (dominikańskie, karmelitańskie, jezuitki), Bractwa Najświętszego Sakramentu oraz Bractwa Nauki Chrześcijańskiej – zob. *Codicis iuris canonici fontes*, t. 1: *Concilia generalia – Romani Pontifices usque ad annum 1745*, ed. P. Gasparri, Roma 1947, s. 366–370; W. Bochnak, op. cit., s. 120–121; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 40; A. Zwiercan, op. cit., s. 84. Warto zauważyć, że już papież Pius V (1566–1572) breve *Decet Romanum* z 21 czerwca 1571 roku zabronił erygowania przy tym samym kościele dwóch bractw Imienia Jezusa, co papież Grzegorz XIII (1572–1585) poprzez breve *Dudum siquidem* z 1 sierpnia 1575 roku rozszerzył na inne bractwa. Sprawę tę uregulowała ostatecznie dopiero konstytucja apostolska Klemensa VIII *Quaecumque*. Zob. B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, op. cit., s. 302; S. Tracz, op. cit., s. 17.

²⁵ *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 187–188; A. Zwiercan, op. cit., s. 89.

krakowskiej konfraterni, ale także „urośby mogła [z tego] jaka confusio i w nabożeństwie i pobożnych uczynkach niejake rozerwanie”²⁶. Przepis ten w żadnym stopniu nie zahamował jednak powstawania bractw Męki Pańskiej, tak przy kościołach klasztornych, jak i parafialnych. Sam biskup Szyszkowski był bowiem – przy zachowaniu obowiązującego prawa – gorącym zwolennikiem zakładanie konfraterni tego imienia, zwłaszcza przy kościołach ze znaczną ilością kleru i ludu²⁷. Dla przykładu warto podać, iż w 1617 roku Bractwo Męki Pańskiej powstało przy lubelskim kościele Bernardynów, zaś trzy lata później (w 1620 roku) także przy tamtejszym kościele Franciszkanów²⁸. Biskup Szyszkowski erygował Bractwo Męki Pańskiej przy kościele parafialnym w Bodzentynie (1628)²⁹ oraz przy klasztorze Norbertanek na podkrakowskim Zwierzyńcu (1626)³⁰. Z kolei król Władysław IV (1632–1648), na prośbę niejakiego Stanisława Mniszka i dla umocnienia pozycji lwowskiej konfraterni, wydał w 1635 roku dokument potwierdzający istnienie tamtejszego bractwa³¹. Ponadto Kamil Kantak w pracy dotyczącej dziejów zakonu franciszkanów podał, że konfraternie Męki Pańskiej istniały także przy kościołach tego zakonu w Przemyślu, Kaliszu, Krośnie, Zamościu, Radomsku i Wilnie³². W odniesieniu do tego ostatniego możemy bezsprzecznie stwierdzić, że istniało ono już w 1604 roku, bowiem w tym właśnie czasie opisał je w swojej relacji o Polsce nuncjusz Claudio Rangoni³³. Ponadto, wśród kościołów parafialnych diecezji krakowskiej, przy których istniały bractwa tego imienia, należy wymienić: Jodłową w dekanacie pilzneńskim (1628),

²⁶ *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 14.

²⁷ *Reformationes Generales ab clerum et populum Dioecesis Cracoviensis [...]*, Kraków 1621, s. 149; A. Zwiercan, op. cit., s. 97.

²⁸ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 121; idem, *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do końca XVIII wieku...*, op. cit., s. 334. Bractwo przy kościele oo. Bernardynów pw. św. Pawła zostało zatwierdzone przez Szyszkowskiego w dniu 15 maja 1618 roku. Z kolei wpis do akt konsystorza lubelskiego nastąpił w dniu 5 stycznia 1627 roku. Zob. Archiwum Diecezjalne w Lublinie: rkps. 60-A-21, k. 164–165.

²⁹ Archiwum Krakowskiej Kurii Metropolitalnej: sygn. A.Ep. 44, k. 590v–594v. Wydanie to miało miejsce przed 17 stycznia 1629 roku, wówczas bowiem do akt czynności biskupich Szyszkowskiego została wpisana erekcja ołtarza św. Krzyża należącego do Bractwa Męki Pańskiej.

³⁰ A. Bruździński, *Bractwa religijne...*, op. cit., s. 130.

³¹ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 121. Por. K. Kantak, op. cit., s. 294.

³² Ibidem. Istnienie bractwa w Krośnie potwierdza testament starościny radomskiej Zofii Gniewoszowej z 12 czerwca 1660 roku, która legowała bractwu dwadzieścia złotych. Zob. *Cui contigigit nasci, vestat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Zubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005, s. 118.

³³ „Przy klasztorze franciszkanów w Wilnie jest nabożeństwo do Najświętszej Panny Bolesnej, podczas którego odbywa się biczowanie na wzór tego, co jest w Krakowie” (C. Rangoni, *Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku*, Opole 2013, s. 30).

nowosądecki kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny (przed 1640) oraz Skalbimierz (1664)³⁴.

O roli i znaczeniu krakowskiego Arcybractwa Męki Pańskiej w umacnianiu pobożności i religijności mieszkańców diecezji krakowskiej świadczy nie tylko mnogość fundacji, ale także relacje przebywających w Rzeczypospolitej obcokrajowców. Jedną z nich jest wspomniany już opis Królestwa Polskiego autorstwa nuncjusza Claudia Rangoniego z 1604 roku, w którym czytamy: „Jest tam [w kościele Franciszkanów w Krakowie] jeszcze oratorium zwane Najświętszej Panny Bolesnej ustanowione przez Marcina Szyszkowskiego kanonika krakowskiego, a teraz koadiutora łuckiego, gdzie się w każdy piątek odbywa biczowanie po rannej mszy o Męce Pańskiej”³⁵. W podobny sposób konfraternie opisują wydane po raz pierwszy w 1647 roku *Kleynoty Stołecznego Miasta Krakowa* autorstwa Piotra Hiacynta Pruszcza³⁶ oraz przedmowa autorstwa rajcy krakowskiego Ludwika Kremera zamieszczona w wydany w 1616 roku w Krakowie dziele Leonarda Lessiusa *Narada, której wiary trzymać się mamy*³⁷.

Nabożeństwa Arcybractwa Męki Pańskiej

W czwartej części wydanych w 1607 roku w Krakowie statutów Arcybractwa Męki Pańskiej biskup Szyszkowski zamieścił informacje: „o graduszach piątkowego nabożeństwa, o hymnach, antiphonach y collectach Processiey jerozolimskich y supplicatiy”³⁸, czyli wszelkiego rodzaju zaleceniach związanych z odprawianiem brackich nabożeństw. Ich uzupełnienie można znaleźć w części trzeciej, która zawiera informacje o charakterze porządkowym i ustala kolejność czynności wykonywanych podczas poszczególnych nabożeństw³⁹.

W każdy piątek bracia gromadzili się na nabożeństwie, które składało się z dwóch części. Pierwsza z nich odprawiana była rano, druga wieczorem⁴⁰. W jego trakcie na ołtarzu nie wystawiano Najświętszego Sakramentu, a modlitwom nie towarzyszyła muzyka i procesje. Winno ono być odprawiane „na samą tylko pamiętkę y rozbieranie srogiej męki y ciężkiej śmierci Pana a Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa y boleści błogosławionej czystey Panny Mariiey, a na wspomnienie sobie godziny śmierci swojei”⁴¹.

³⁴ S. Tracz, op. cit., s. 36, 34, 41.

³⁵ C. Rangoni, op. cit., s. 19.

³⁶ P. H. Pruszcza, op. cit., s. 21–22.

³⁷ L. Kremer, *Przedmowa*, [w:] L. Lessius, *Narada, której wiary trzymać się mamy [...]*, Kraków 1616.

³⁸ *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 190.

³⁹ Ibidem, s. 13.

⁴⁰ „Bractwo to Compassionis [...] ma najpierwsze nabożeństwo swoje w każdy dzień piątkowy, na każdy tydzień, przez cały rok w Oratorium, albo Kaplicy Brackiej” (ibidem, s. 133).

⁴¹ Ibidem, s. 134.

Rano – zgodnie ze statutami – bracia mieli uczestniczyć w mszy świętej, a następnie wysłuchać śpiewanej przez zakonników pasji⁴². Fundator dopuszczał także możliwość recytacji Męki Pańskiej w trakcie Eucharystii, w miejsce Ewangelii, co mogło być czynione nawet „choćby święto iakie przypało”⁴³.

Z kolei tego samego dnia wieczorem „bracia wszyscy odprawować mają piętnaście gradusów z disciplinami”⁴⁴. Nabożeństwo to – zgodnie z przepisami statutów – powinno się rozpoczynać po godzinie dwudziestej drugiej⁴⁵, przed wizerunkiem Męki Pańskiej oświetlanym przez dwie świece. Wpatrując się w to wyobrażenie, każdy z członków konfraterni miał przeprowadzić osobisty rachunek sumienia, czyli jak zostało to określone w statutach: „rozbieranie sumienia swego”⁴⁶. Następnie bracia winni rozpać kolejne dwie świece i rozpocząć modlitwę tytułowymi piętnastoma stopniami. „Dwa z braciey pokłękawszy przed Ołtarzem mówić mają porządkiem te wiersze stopniów piętnaście niżej położone. A drudzy Bracia klęczący niech odpowiadają: Miserere mei Domine [...] bijąc się w piersi. A za każdym stopniem rozmyślanie czynić mają takie o tym, co się mówiło w Wierszyku, abo niech mówią Pacierz y Zdrową Marię”⁴⁷. Po jej zakończeniu kapelan bracki zobowiązany był do wygłoszenia kazania, którego tematem miał być jeden z rozważanych uprzednio etapów Męki Pańskiej⁴⁸.

Kolejna część nabożeństwa związana była z tak zwaną latarnią, w której umieszczano zapaloną świecę. Rozpoczynało ją napomnienie braci czynione przez prefekta, po którym gaszone były wszystkie świece, oprócz tej, która znajdowała się wewnątrz latarni. Warto zaznaczyć, że na tym etapie Szyszkowski wprowadził do brackiej modlitwy niezwykle istotny element, jakim była modulacja głosu prowadzącego. „Oyciec Duchowny z lekka słowa wymawiając, a im daley tym wysszey głos podnosząc trzy kroć będzie mówił [...] Sanctus Deus, Sanctus fortis, Sanctus et immortalis, Miserere nobis”⁴⁹.

Następnie jeden z braci ukazywał w latarni „Boże umęczenie”, a wpatrujący się w nie pozostali członkowie konfraterni mieli rozpocząć samobiczowanie.

---

⁴² Ibidem. Franciszkanie śpiewali pasję „za pewną jałmużną fundatora”, zaś po jego śmierci „za fundacją”.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 135.

⁴⁵ Ibidem, s. 135, 131–132. Por. „Do teyże Kaplice żaden bądź Brat, bądź obcy iakieykolwiek condiciiey we dni Piątkowe w wieczór kiedy Bracia nabożeństwo piętnaście Gradusów y discipliny odprawują wchodzić z bronią żadną nie mają ale ją koždy przed Kaplicą u Kalwarystów zostawić ma, dotąd, aż się w Kaplicy nabożeństwo odprawi. Czego Kalwaristowie pilnować y doglądać mają iako się w ich Powinnościach opisało” (ibidem, s. 132–133).

⁴⁶ Ibidem, s. 191.

⁴⁷ Ibidem, s. 192–193.

⁴⁸ Ibidem, s. 199.

⁴⁹ Ibidem, s. 200–201. Także bracia w trakcie nabożeństwa „za każdą razą głos wysszey podnosząc” (ibidem, s. 204).

Towarzyszył temu recytowany przez dwóch braci „głośno i żałośliwie” psalm pięćdziesiąty pierwszy („Zmiłuj się nade mną Boże w łaskawości swojej”)⁵⁰. Później w latarni powinien być ukazany wizerunek Najświętszej Marii Panny pod krzyżem, w obecności którego jeden z braci miał głośno odmawiać hymn „Stabat Mater Dolorosa”⁵¹. Dalsze modlitwy odbywały się przed umieszczonym w latarni obrazem św. Weroniki i przy śpiewie pieśni „Salve tremendum cunctis potestatis”⁵². Po tej modlitwie ojciec duchowny zobowiązany był do przedstawienia braciom intencji, w jakiej powinni się modlić przez kolejny tydzień. Wybierać mógł spośród trzech intencji wskazanych w statutach: za fundatora, za króla lub za królewicza Władysława, który uznany był przez Szyszkowskiego za honorowego opiekuna i protektora bractwa⁵³.

Kolejnym etapem nabożeństwa było rozpalenie wszystkich świec w kaplicy, po czym bracia „klękawszy z Oycem Duchownym przed Ołtarzem do nóg Bożego umęczenia położonego na ostatnim stopniu Ołtarza mówić mają [...] modlitwę: Dulcissime et piissime Domini Domine Iesu Christe”⁵⁴. Po jej zakończeniu „wszyscy [...] głowę skłoniwszy aż do ziemię” i odmówiwszy kolejne nakazane przez fundatora modlitwy „przystępować będą z nabożeństwem do całowania nóg Bożego umęczenia przed Ołtarzem położonego między pięcią zapalonych świec. A gdy [oni] będą pozdrawiać, dwaj mówić będą głosem: Ulgro Virginum Maria, Sancta Mater Dei pia”⁵⁵. Następująca po tym modlitwa ojca duchownego spajała i kończyła całe brackie nabożeństwo, bowiem po jej zakończeniu bracia winni cicho opuścić kaplicę⁵⁶.

Innym niezmiernie ważnym przejawem brackiej pobożności była tak zwana procesja jerozolimska, która odbywała się w każdy piątek wielkiego postu, w tym w niezwykle uroczysty sposób w Wielki Piątek. Pierwszym etapem tej ze wszech miar teatralnej liturgii było przejście z kaplicy brackiej do ołtarza ciemnicy, podczas którego śpiewany był hymn „Qui lucem dedit Patribus”⁵⁷. Druga stacja znajdowała się przy ołtarzu biczowania, a trzecia przy ołtarzu ukoronowania cierniem⁵⁸. W drodze do każdego z nich bracia śpiewali naznaczone przez

⁵⁰ Ibidem, s. 202.

⁵¹ Ibidem, s. 205–206.

⁵² Ibidem, s. 208–209.

⁵³ Ibidem, s. 210. Por. *Przewodnik abo kościołów...*, op. cit., s. 84; P. H. Pruszczyk, op. cit., s. 22; A. Bruździński, *Wpływ krakowskich Franciszkanów...*, op. cit., s. 41; idem, *Bractwa religijne...*, op. cit., s. 121. Była to jednak tylko i wyłącznie protekcja honorowa, bowiem opiekę duchową roztaczał nad członkami Arcybractwa superintendent. W myśl statutów biskupa Szyszkowskiego miał on niejako zastępować fundatora i w jego imieniu zawiadywać potrzebami duchowymi Arcybractwa – zob. *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 49–52.

⁵⁴ Ibidem, s. 211–212.

⁵⁵ Ibidem, s. 217–218.

⁵⁶ Ibidem, s. 222.

⁵⁷ Ibidem, s. 223–226.

⁵⁸ Ibidem, s. 226, 229.

Szyszkowskiego hymny: „Ela fratrem charissimi” oraz „Christi magna impropria Rumpamus”. Po ich zakończeniu i dotarciu do poszczególnych ołtarzy kapłan intonował pieśń związaną z rozważaną w danej chwili tajemnicą Męki Pańskiej, po czym odmawiał przewidzianą statutami modlitwę, po której zakończeniu procesja wyruszała do kolejnego ołtarza.

Piątą stacją procesji był ołtarz „kalwarii”, a szóstą ołtarz ukrzyżowania⁵⁹. W drodze do pierwszego z wyżej wspomnianych bracia śpiewali hymn „Ad montem nunc Calvariae properamus cum lachrymis”, zaś w trakcie procesji do drugiego – „O dulcis Amor cordium Nostrae salutis Premium”⁶⁰. W siódmej stacji bracia rozważali tajemnicę podziału szat, a ósma znajdowała się przy ołtarzu „pomazowania pańskiego”⁶¹. Przejściu do siódmego ołtarza towarzyszył śpiew hymnu „Modo narramus qualiter, Noster Salvator pertulit”, a do ósmego – „Ad Christum modo ungere devotionis oleo”⁶².

Dziewiąta i ostatnia stacja znajdowała się przy ołtarzu grobu Bożego. W drodze do niego bracia śpiewali hymn „Iam ad locum sanctissimum”⁶³. Po odmówieniu wskazanych w statutach dla tego ołtarza modlitw bracia winni jeszcze zaśpiewać „Tibi laus, tibi gloria, tibi gratiarum actio”⁶⁴, która to pieśń kończyła procesję.

O wiele bardziej uroczysty charakter miała opisana wyżej procesja, która odprawiana była w Wielki Piątek. Zachowywała ona wskazany porządek, z tą jednak różnicą, że bracia nie udawali się do poszczególnych ołtarzy usytuowanych w obrębie kaplicy lub konwentu Franciszkanów, lecz do dziewięciu kościołów Krakowa. Biskup zalecił zatem, aby „kościóły te wszystkie wiedząc, do których Bracia idź mają, sporządzali swe groby sposobnie do tego nabożeństwa y rozmyślenia, które w ten czas przyszedłszy Bracia tamże rozmyślać mają”⁶⁵. Uszczegóławiając, autor statutow podał dwa przykłady. Pierwszy, dotyczący kościoła św. Anny, w którym „dobrzeby [...] był obraz y znak iaki do tego zgotowany Więzienia Pańskiego przy grobie”, ponieważ idąc tam „rozmyślać y śpiewać będą Bracia hymne o więzieniu Pańskim”⁶⁶. Drugi z przykładów dotyczył kościoła św. Szczepana, w którym „dobrzeby aby był obraz flagellatiew [biczowania], ponieważ tam Bracia idąc flagellatę rozbierać będą”⁶⁷. Statuty brackie wyraźnie stwierdzają, że o odpowiednie przyozdobienie kościołów winni się troszczyć sami członkowie konfraterni, aby „wszystkie rzeczy porządkiem swym nadobnym y przystojnie

⁵⁹ Ibidem, s. 231, 234.

⁶⁰ Ibidem, s. 231–234, 234–237.

⁶¹ Ibidem, s. 237, 241.

⁶² Ibidem, s. 237–241, 241, 244.

⁶³ Ibidem, s. 244–248.

⁶⁴ Ibidem, s. 249–250.

⁶⁵ Ibidem, s. 250.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, s. 251.

odprawowane bydź mogły, zwłaszcza, że każda statia [...] ma odpustu dni trzysta, iako się [...] opisało”⁶⁸.

Swoistym uzupełnieniem procesji wielkopiątkowej była „processia Ierozolimyska po Wielkiej Nocy”, w trakcie której bracia udawali się do dwóch ołtarzy: ukazania się Zmartwychwstałego Najświętszej Maryi Pannie oraz ołtarza Marii Magdaleny⁶⁹. W drodze do pierwszego z nich bracia winni śpiewać hymn „Regina mundi caelique, laetare super sydera”, zaś w drodze do drugiego – „A Magdalena feruida, queramus nunc quid viderat”⁷⁰. Tak jak w przypadku procesji wielkopiątkowej, tak i w trakcie opisywanego nabożeństwa przy każdym z ołtarzy kapłan odmawiał wraz z braćmi zawarte w statutach modlitwy⁷¹.

Procesje jerozolimskie odbywały się także w święta brackie: Znalezienia Krzyża Świętego (3 maja) oraz Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września)⁷². W czasie odprawianych wówczas procesji bracia udawali się do dwóch ołtarzy: Znalezienia Krzyża Świętego oraz św. Heleny. W trakcie procesji do pierwszego z wymienionych winni śpiewać hymn „Ad crucis locum pergere”, zaś w drodze do drugiego – „Nunc Helenae suffragia, queramus primus laudibus”. Przy każdym ołtarzu odmawiane były ponadto stosowne modlitwy, zgodnie ze schematem wszystkich wyżej opisanych procesji brackich⁷³.

Ostatnim ze wspomnianych w statutach brackich nabożeństw są uroczystości powszechne (na przykład Boże Ciało), w których uczestniczyć mają wszystkie bractwa religijne. Wówczas „Bracia wszyscy obesławszy się iśdź mają w szatach processią zwykłym obyczajem z Umeczeniem Pańskim y z śpiewaki, śpiewając Litanie nakazane albo zwykłe”⁷⁴. Po dotarciu do celu procesji, czyli zazwyczaj jednego z kościołów, mają w postawie klęczącej oddać się adoracji Najświętszego Sakramentu. Następnie zaś mają odmówić trzy pacierze, które winni cicho recytować także w czasie modlitw w postawie leżącej. Po ich zakończeniu – zgodnie

⁶⁸ Ibidem, s. 250–251.

⁶⁹ Ibidem, s. 252, 254.

⁷⁰ Ibidem, s. 252–253, 254–256.

⁷¹ Ibidem, s. 253, 256–257.

⁷² Ibidem, s. 258. Papież Jan XXIII zniósł obchodzone w dniu 3 maja Święto Znalezienia Krzyża Świętego, ponieważ było ono powtórzeniem Święta Podwyższenia Krzyża Świętego. Zgodnie ze zreformowanym kalendarzem liturgicznym Święto Podwyższenia Krzyża Świętego obchodzone jest 14 września.

⁷³ Ibidem, s. 258–263. Należy zauważyć, że w tym samym czasie, co brackie statuty, ukazał się także polskojęzyczny modlitewnik, który treściowo korespondował z obrazami zalecanymi przez Szyszkowskiego do kontemplacji i przeznaczony był dla szerokiego grona wiernych uczestniczących w tak zwanych procesjach jerozolimskich. Warto podkreślić, że *Hierozolimaska processia* autorstwa Stanisława Grochowskiego została zaopatrzona także w drzeworyty, które ukazywały poszczególne tajemnice rozważane podczas stacji wielkopiątkowej procesji brackiej – zob. S. Grochowski, *Hierozolimks Processya [...]*, Kraków 1607.

⁷⁴ *Bractwo Compassionis...*, op. cit., s. 264–270.

ze zwyczajem brackim – członkowie konfraterni „dyscypliny czynić maia”, a odprawiając je, przyjmą postawę klęczącą i słuchać będą słów swego kapelana, który wzywać ich będzie do modlitwy poprzez kolektę dnia oraz inne modlitwy naznaczone przez brackie statuty. Do tych drugich zaliczyć należy wezwania za grzeszników, papieża, wszystkie stany Kościoła oraz za jego prześladowców. W dalszej kolejności także za króla, królewicza Władysława, fundatora Arcybractwa, potrzeby Rzeczypospolitej, za pokój w państwie, za niewierzących, chorych i głodujących oraz za bractwo i jego benefaktorów⁷⁵. Modlitwy te kończyło wezwanie z prośbą o orędownictwo Najświętszej Marii Panny oraz wszystkich świętych. Braciom, którzy nie potrafili czytać, Szyszkowski zalecił modlitwę Koronką do Najświętszej Marii Panny lub odmówienie piętnastu „Ojcze nasz”, tyle samo „Zdrowaś Mario” oraz „Credo”⁷⁶.

Słowo – obraz – dźwięk

Wszystkie wspomniane i opisane wyżej nabożeństwa – zgodnie z wolą fundatora – winny odbywać się w brackiej kaplicy (poza procesjami wielkopiątkowymi i uroczystościami powszechnymi). W statutach zostało zapisane: „W teyże Kaplicy toż Bractwo ma mieć y odprawować nabożeństwa swoje wszystkie y Processie Piątkowe, Niedzielne, Miesięczne y wszelakie insze generalne y prywatne”⁷⁷.

Wyposażenie kaplicy świadczy o wykorzystywaniu w praktykach dewocyjnych arcybractwa wielu obrazów oraz swoistej teatralizacji poszczególnych części nabożeństw. Wspomina o tym między innymi pochodzący z 1618 roku inwentarz, na podstawie którego można stwierdzić, że jej wystrój był od początku obliczony na spełnianie tych samych funkcji, do których Szyszkowski zalecał wykorzystywanie używanych podczas procesji brackich obrazów z przedstawieniami Męki Pańskiej. Pierwszy z nich wyobrażał pobyt Jezusa w ciemnicy; drugi – kolumnę lub słup, przy którym była wyobrażona scena biczowania; trzeci – ukoronowanie cierniem „z urąganiem, z zelżeniem Pańskim”; czwarty odwoływał się do sceny włożenia krzyża; piąty przedstawiał ukrzyżowanie; szósty odwoływał się do podziału szat; siódmy – do zdjęcia z krzyża; ósmy zaś wyobrażał złożenie do grobu⁷⁸. Fundator zatroszczył się ponadto, aby forma

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, s. 270–272.

⁷⁷ Ibidem, s. 131–132.

⁷⁸ Ibidem, s. 141–144, 145–151. Być może pozostałością po przygotowywanych przez braci ośmiu obrazach są datowane na XVII wiek feretrony, z których część tematyką nawiązuje do kontemplowanych podczas nabożeństw wizerunków: Chrystus niosący krzyż, Chrystus przy słupie oraz Chrystus Bolesny z narzędziami Męki Pańskiej – zob. B. Frey-Stecowa, *Plakietka wotywna i aplikacje na feretronach w kaplicy Męki Pańskiej krakowskiego kościoła Franciszkanów*, [w:] *Studia z dziejów kościoła Franciszkanów w Krakowie*, red. Z. Kliś, Kraków 2006, s. 207–215, zwł. ryc. 2, 3, 4, 7.

nowo zamówionych scen spełniała oczekiwania licznych uczestników brackich nabożeństw. Niezwykle realistyczne i sugestywne wyobrażenia miały być uzupełniane przez wyobraźnię wiernych, którzy w ten sposób mieli wczuwać się w przekazywane podczas nabożeństwa treści i za ich pomocą stawać się swoistego rodzaju świadkami Męki Pańskiej, a poprzez samobiczowanie także jej bezpośrednimi uczestnikami⁷⁹.

Warto wspomnieć, że w datowanej na 23 czerwca 1607 roku, skierowanej do Kongregacji ds. Obrzędów suplice ówczesny nominat płocki prosił o zezwolenie na ozdobienie kaplicy przy kościele ojców Franciszkanów w Krakowie malowidłami, jakie się spotyka w miejscach świętych w Jerozolimie, włącznie ze wszystkimi scenami śmierci i zmartwychwstania. W tym samym liście Szyszkowski prosił kongregację o zezwolenie na odprawianie tak zwanych procesji jerozolimskich w każdy piątek Wielkiego Postu oraz zatwierdzenie przeznaczonych na nie modlitw. Ich tekst, tak jak i treść pieśni oraz hymnów, biskup załączył do skierowanego do Rzymu pisma.

W kwestii tej fundator odwołał się do powszechnie funkcjonującego już od średniowiecza przekonania o doniosłym znaczeniu obrazu w kształtowaniu umysłów i świadomości odbiorców⁸⁰. Jak zauważyła Alicja Szulc, niektórzy moralisci i teoretycy duszpasterstwa uznawali bowiem szeroko pojęty obraz za pierwszorzędny w stosunku do przekazów językowych środków perswazji, czego przykładem była między innymi opinia Durandusa, biskupa Mende (XIII wiek): „*Pictura plus videtur movere animam quam scriptura. Hinc etiam est, quo in ecclesiae non tantam reverentiam exhibimus libris, quantam imaginibus et picturis*”⁸¹. Warto podkreślić, że szczególną rolę w tym zakresie przypisywano

⁷⁹ Archiwum Klasztoru Franciszkanów w Krakowie: sygn. A-VI-8: *Acta Archiconfraternitatis Compassionis Jesu Christo et Beatissimae Virginis Mariae [1611–1688]*, f. 16v–18; M. Fabiański, *Złoty Kraków*, Kraków 2010, s. 120–121; C. Niezgoda, *Kaplica Męki pańskiej...*, op. cit., s. 74. Szczególnie wyrazistym przejawem teatralizacji brackich nabożeństw był znajdujący się nad wejściem (od wnętrza kaplicy) ganek, na którym umieszczone zostały figury Jezusa i Piłata. Spoglądając na tę scenę, uczestnicy nabożeństwa mogli poczuć się jak bezpośredni uczestnicy sądu nad Chrystusem. Por. J. Okoń, *Dramat liturgiczny*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, kol. 183 (tu również wyszczególniona literatura przedmiotu); Z. Modzelewski, *Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, nr 12, z. 1, s. 6; W. Węgrzyn-Klisowska, *Widowiska i gry pasyjne w średniowiecznych klasztorach śląskich*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 291–293.

⁸⁰ H. Dziechcińska, *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*, Warszawa 1987, s. 43; A. S. Labuda, *Obraz i słowo w późnym średniowieczu (na przykładzie wrocławskiego ołtarza św. Barbary)*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 228–229; B. Hojdis, *O współistnieniu słów i obrazów w kulturze polskiego średniowiecza*, Gniezno-Poznań 2000, s. 133–134.

⁸¹ A. Szulc, *Homo religious późnego średniowiecza. Bernardyński model dewocji masowej*, Poznań 2004 [mps].

malarstwu ściennemu z uwagi na jego monumentalizm oraz szeroki zakres zastosowania. Uważano je za sztukę technicznie łatwiejszą, tańszą i posiadającą szersze spektrum oddziaływania⁸².

Marcin Fabiański w pracy *Złoty Kraków* zauważył, że ekspresja wizerunków pasyjnych, stanowiąca dopełnienie modlitw i praktyk dewocyjnych (łącznie z samobiczowaniem), miała być wspomagana odpowiednią iluminacją, muzyką oraz modulacją głosu prowadzącego. Odczucia wzrokowe intensyfikowano zatem dzięki sztucznemu oświetleniu, dodatkowo wzmacniając je wrażeniami słuchowymi i dotykowymi⁸³. Fabiański „wyrafinowane wykorzystywanie różnych zmysłów” wyprowadzał między innymi z *Ćwiczeń Duchowych* św. Ignacego Loyoli oraz inspirowanych nimi rozważań Hieronima Nadala i Franciszka Borgiasza⁸⁴. Warto wspomnieć, że ten ostatni nawoływał wiernych, by podczas modlitwy kontemplowali przypisaną poszczególnym tekstom rycinę. Podobne zalecenia można odnaleźć także w praktykach dewocyjnych wykreowanych przez św. Filipa Nereusza, które – co warto podkreślić – Szyszkowski poznał w trakcie swoich studiów w Rzymie⁸⁵. Trzeba też zauważyć, że łączenie słowa i obrazu było właściwe już epoce średniowiecza i tam należy szukać korzeni zastosowanej przez Szyszkowskiego techniki towarzyszącej dewocji⁸⁶. Jego zalecenia doty-

---

⁸² A. Karłowska-Kamzowa, *Nauczanie obrazowe na ziemiach polskich w XIV i XV wieku na przykładzie malowideł ściennych*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 257–264; eadem, *Programy ideowe gotyckich malowideł ściennych w Polsce*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1977, s. 142–144; eadem, *Malarstwo gotyckie Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1982, s. 97. Funkcję dydaktyczną obrazu podkreślają także badacze kultury i religijności średniowiecza – zob. J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, Warszawa 1974, s. 199, 252; W. Ullmann, *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985, s. 120–122; J. Kłoczowski, *Chryścianizacja elit i mas w Europie Środkowo-Wschodniej XV w.*, „Znak” 1980, nr 32/12, s. 1588–1589; G. Ryś, *Pobożność ludowa na ziemiach polskich w średniowieczu. Próba typologii*, Szczecin 1995, s. 99. Niezwykle cenną argumentację w tym zakresie znajdziemy w anonimowym zbiorze śląskich kazań pasyjnych, w którym można przeczytać, że malarstwo religijne tworzone jest „dla zniesienia gnuśności uczuć, ponieważ malowidła przedstawiają czyny głównie dla oczu, więcej bowiem podnieca się uczucie przez to, co się widzi, niż przez to, co się słyszy [oraz] dla usunięcia niestałości pamięci, bowiem to, co się widzi, silniej zapada w pamięć” (A. Szulc, op. cit., s. 218–219).

⁸³ M. Fabiański, op. cit., s. 115.

⁸⁴ M. Fabiański, op. cit., s. 115–116.

⁸⁵ Ibidem, s. 116.

⁸⁶ Mowa tu oczywiście o mnemotechnice, a więc sztuce doskonalenia pamięci polegającej na kojarzeniu ze sobą, za pomocą różnego rodzaju pokrewnych wyobrażeń, rzeczy, które pragniemy zapamiętać. Technika ta znana była już w starożytności, a średniowiecze poznało ją dzięki trzem zasadniczym dziełom: *De oratore* Cyserona, *Rhetorica ad Herennium* (w wiekach średnich błędnie przypisywano je Tuliuszowi) oraz odkrytemu w 1416 roku przez Poggia Braccioliniego *Institutio oratoria* Kwintyliana – R. Wójcik, „Domine,

część brackiej pobożności winno się zatem rozpatrywać nie tylko w kontekście potrydenckich wzorów rzymskich, ale także w odniesieniu do średniowiecznej *ars memorativa*.

Według św. Augustyna pamięć, rozum i wola to trzy władze duszy. Dzięki nim można bowiem odnaleźć słuszną drogę wśród iluzji świata doczesnego. Zaproponowana przez niego zależność MEMORIA – INTELLECTUS – VOLUNTAS na trwałe wpisała się w średniowieczną „sztukę zapamiętywania” i po wielokroć była wykorzystywana w duszpasterstwie wiernych. Zgodnie z tym założeniem pamięć, jako pierwsza z władz, pamięta to, co druga władza, czyli rozum, rozumie, a trzecia, czyli wola, pragnie. Idąc zaś dalej, rozum, jako drugi, rozumie to, co pierwsza władza, czyli pamięć, pamięta, a trzecia, czyli wola, pragnie, trzecia zaś władza pragnie tego, co pierwsza pamięta, a druga rozumie⁸⁷. Warto zauważyć, że pamięć postawiona została na pierwszym miejscu, bowiem bez niej niemożliwe jest rozumienie, a co za tym idzie – pragnienie tego, co słusne i cnotliwe⁸⁸.

Zgodnie z ówczesnym przeświadczeniem najdoskonalszym aktem cnoty (*pietas*) była Maryja trzymająca na łonie zdjętego z krzyża Jezusa. W wyobrażeniu tym przedstawione zostało jednocześnie okazane przez nią posłuszeństwo wobec Boga i miłosierdzie wobec ludzi potrzebujących jej pomocy⁸⁹. Nie dziwi zatem, że takie właśnie wyobrażenie Szyszkowski uznał za najbardziej stosowne godło założonej przez siebie konfraterni. Pieta, a więc jak stwierdzają brackie statuty „Błogosławiona Panna pod Krzyżem siedząca, a ona piastuje Syna swego martwego na łonie”⁹⁰, miała – zgodnie z zaleceniami fundatora – odpowiednio ukierunkować uwagę wiernych oraz wzmocnić ich uczucia religijne. Bracia zaś, patrząc na ten wizerunek, winni jeszcze gorliwiej kontemplować mękę i śmierć Zbawiciela⁹¹. Z tego też powodu pieta została wyobrażona na zasuwie ołtarza głównego w kaplicy brackiej, a także na kartach rękopisów, sztandarach, obrazach i wszelkich innych przedmiotach związanych z konfraternią, w tym na brackiej pieczęci⁹².

---

memoriale tuum in generationem et generationem ...”. O krakowskim traktacie Opusculum de Arte Memorativa z 1504 r., „Studia Warmińskie” 2002, nr 39, s. 13–39.

⁸⁷ Ibidem, s. 16.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ T. Dobrzeniecki, *Wybrane zagadnienia ikonografii pasyjnej w sztuce polskiej*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyska, J. J. Kopeć, Lublin 1981, s. 141.

⁹⁰ Cyt. za: M. Fabiański, op. cit., s. 115.

⁹¹ Ibidem.

⁹² „Wedle woli fundatora ma na niej być wyobrażona pieta, pod którą: ma być herb maluczki Jego Mości Xiędza Fundatora bractwa tego, czyli Ostoja. Umieszczony zaś w otoku napis ma głosić, iż jest to Sigillum Archiconfraternitatis Compassionis Jesu Christ et B. V. M. Crac” (ibidem).

Zakończenie

Założone w 1595 roku przez ówczesnego kanonika krakowskiego Arcybractwo Męki Pańskiej było jedną z najprężniej rozwijających się w okresie staropolskim konfraterni. Pobożność bracka została oparta na regułach zawartych w statutach autorstwa Marcina Szyszkowskiego. Hierarcha nawiązywał w nich do metod modlitewnych znanych już w średniowieczu, a także do tych, które zostały wypracowane w reformującym się w duchu trydenckim Rzymie. Z jednej strony biskup zalecał braciom kult wizerunków poszczególnych etapów Męki Pańskiej, czemu towarzyszyły odpowiednio recytowane modlitwy, z drugiej zaś tchnął w ducha brackiej pobożności właściwą epoce teatralizację, która w najwyższym stopniu uwydatniła się w tak zwanych procesjach jerozolimskich. Słowo i obraz były nieodłącznymi elementami nabożeństw, dzięki czemu poszczególne części nabierały swojego niepowtarzalnego charakteru. Stawały się jedynym w swoim rodzaju rytuałem, w którym obraz, dźwięk, słowo i światło stanowiły równy i na trwałe wpisany w bracką pobożność element.

WORD AND IMAGE IN THE DEVOTION OF KRAKÓW ARCHCONFRATERNITY OF THE PASSION OF CHRIST

ABSTRACT

In 1595 the then canon of Krakow Marcin Szyszkowski founded in the Krakow's Church of the Conventual Franciscans the Confraternity of the Passion of Christ. In 1605 under the papal bull it was transformed into an archconfraternity. From this time it had the right to create new confraternities of this name in the whole Polish-Lithuanian Commonwealth. In subsequent years, the confraternity flourished extremely well. One of the reasons was the common use of verbal, visual and sonic elements in the services and also theatricality of the rites. This extremely interesting and valuable element of Krakow religious culture can be admired even today. Archconfraternity is still working and performing in accordance with indications contained in the statutes issued in 1607.

KEYWORDS

Marcin Szyszkowski, confraternity, Krakow, Franciscans, 17th century

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I DUKOWANE

1. Archiwum Diecezjalne w Lublinie: rkps. 60-A-21, k. 164–165.
2. Archiwum Klasztoru Franciszkanów w Krakowie: sygn. A-VI-8: *Acta Archiconfraternitatis Compassionis Jesu Christo et Beatissimae Virginis Mariae [1611–1688]*, f. 16v–18.
3. Archiwum Krakowskiej Kurii Metropolitalnej: sygn. A.Ep. 44, k. 590v–594v.

4. *Bractwo Compassionis abo Męki Pana Jezusa i Błogosławionej Panny Mariey w Krakowie u S. Franciszka założone [...]*, Kraków 1607.
5. Grochowski S., *Hierozolimks Processya [...]*, Kraków 1607.
6. Kremer L., *Przedmowa*, [w:] L. Lessius, *Narada, której wiary trzymać się mamy [...]*, Kraków 1616.
7. Łubieński S., *Series, Vitae, Res Gestae Episcoporum Plocensium [...]*, Kraków 1642.
8. Nakielski S., *Miechovia sive Promptuarium Antiquitatum Monasterii Miechoviensis [...]*, Kraków 1634.
9. Pruszczyk P. H., *Kleynoty Stołecznego Miasta Krakowa [...]*, Kraków 1745.
10. Starowolski S., *Vitae Antistitum Cracoviensium [...]*, Kraków 1658.

ŹRÓDŁA WYDANE

1. *Codicis iuris canonici fontes*, t. 1: *Concilia generalia – Romani Pontifices usque ad annum 1745*, ed. P. Gasparri, Roma 1947, s. 366–370.
2. *Cui contigit nasci, vestat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Zubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005.
3. *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851.
4. *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie*, oprac. J. Kilańczyk-Zięba, Kraków 2002.
5. Rangoni C., *Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku*, Opole 2013.
6. Wielewicz J., *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, t. 1: *Od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)*, wyd. J. Szujski (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 7), Kraków 1881.

OPRACOWANIA

1. Barcik S. J., *Religijne i artystyczne walory bazyliki franciszkanów w Krakowie*, „W Nurcie Franciszkańskim” 2001, nr 10, s. 191–206.
2. Bochnak W., *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej (od XVI w. do 1810 r.)*, Wrocław 1983.
3. Borcz H., *Bractwa religijne diecezji przemyskiej w połowie XVIII stulecia w świetle wizytacji bpa. W. H. Sierakowskiego*, Lublin 1976 [mps].
4. Borcz H., *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1981, nr 28, z. 4, s. 77–90.
5. Bruździński A., *Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie. Zarys problematyki*, [w:] *Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi*, red. W. Bielak, S. Tylus, Lublin 2006, s. 103–147.
6. Bruździński A., *Wpływ krakowskich franciszkanów konwentualnych na życie religijne miasta w okresie staropolskim*, [w:] *„Umilowany od wszystkiego miasta”. W 770. Rocznice przybycia franciszkanów do Krakowa (1237–2007)*, red. A. Bruździński, Z. Gogola, Kraków 2007.
7. Bues A., *Mirabilia Cracoviensia. Kto był autorem przewodnika po Krakowie z roku 1603?*, „Rocznik Krakowski” 2014, nr 80, s. 19–36.
8. Chmiel A., *Szkice krakowskie*, Kraków 1939.
9. Czarciński J., *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993.

10. Dobrzeniecki T., *Wybrane zagadnienia ikonografii pasyjnej w sztuce polskiej*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyńska, J. J. Kopeć, Lublin 1981, s. 131–151.
11. Dziechcińska H., *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*, Warszawa 1987.
12. Fabiański M., *Złoty Kraków*, Kraków 2010.
13. Flaga J., *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1976, nr 24, z. 2, s. 35–67.
14. Flaga J., *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2. poł. XVIII wieku*, „Summarium” 1974, nr 24/3, s. 144–148.
15. Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII wieku. Chronologia i terytorialne rozmieszczenie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1981, nr 42, s. 295–344.
16. Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII w.*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Humanistyka” 1983, nr 25/1, s. 71–78.
17. Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, nr 21, z. 2, s. 141–169.
18. Flaga J., *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim w II poł. XVIII w.*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1972, nr 46, z. 6, s. 137–143.
19. Flaga J., *Bractwa religijne w diecezji kamienieckiej w połowie XVIII wieku*, [w:] *Religia – Edukacja – kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin 2002, s. 613–621.
20. Flaga J., *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004.
21. Flaga J., *Działalność charytatywna bractw religijnych w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 377–399.
22. Flaga J., *Członkowie Bractwa Matki Boskiej Wspomożycielki Chrześcijan w Lublinie w latach 1723–1773*, „Summarium” 1973, nr 22/2, s. 207–213.
23. Flaga J., *Członkowie bractwa św. Barbary w Czemiernikach w latach 1728–1770*, „Summarium” 1972, nr 21/nr 1, s. 38–42.
24. Flaga J., *Dochody bractwa różańcowego przy klasztorze dominikańskim w Wysokim Kole w latach 1825–1861*, [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, red. Z. Sułowski, E. Wiśniowski, Lublin 1974, s. 213–222.
25. Flaga J., *Informacje o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1748*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1972, nr 21, s. 43–47.
26. Flaga J., *Liczba członków bractw bernardyńskich w Lublinie w latach 1752–1853*, „Summarium” 1978, nr 27/7, s. 202–207.
27. Flaga J., *Rekrutacja do bractw religijnych w XVII i XVIII wieku na przykładzie archidiakonatu lubelskiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1987, nr 35, z. 2, s. 101–114.
28. Flaga J., *Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, [w:] *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002, s. 563–589.
29. Flaga J., *Stowarzyszenia i bractwa religijne przy kościołach bernardyńskich do końca XVIII wieku*, [w:] *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453–2003)*, red. W. F. Murawiec, D. A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 545–562.
30. Flaga J., *Typy źródeł przydatnych do badania instytucji bractw religijnych w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Iustitio Civitatis Fundamentum. Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Wiesława Chrzanowskiego*, red. H. Cioch, A. Dębiński, J. Chaciński, Lublin 2003, s. 141–165.

31. Flaga J., *Z problematyki jezuickich bractw i sodalicji w XVIII wieku*, [w:] *Państwo – Kościół – Niepodległość*, red. J. Skarbek, J. Ziółtek, Lublin 1986, s. 171–187.
32. Frey-Stecowa B., *Plakietka wotywna i aplikacje na feretronach w kaplicy Męki Pańskiej krakowskiego kościoła Franciszkanów*, [w:] *Studia z dziejów kościoła Franciszkanów w Krakowie*, red. Z. Kliś, Kraków 2006, s. 207–215.
33. Gach P. P., *Bractwa kościelne w Krakowie pod koniec XVI wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1969, nr 18, s. 131–134.
34. Godawa M., *Nabożeństwa Arcybractwa Męki Pańskiej w Krakowie w wewnętrznej analizie porównawczej*, „Polonia Sacra” 2011, nr 28/72, s. 47–65.
35. Godawa M., *Obraz gorzkiej męki – analiza porównawcza nabożeństwa XV Stopni Męki Pańskiej Arcybractwa Męki Pańskiej w Krakowie*, [w:] *Pokój i dobro. Klasztor franciszkanów w Krakowie*, red. W. Misztal, Kraków 2011, s. 25–39.
36. Godula R., „Memento homo mori”. Rytuał pasyjny Bractwa „Dobrej Śmierci” przy kościele OO. Franciszkanów w Krakowie, „Peregrinus Cracoviensis” 1995, nr 1, s. 99–113.
37. Hojdis B., *O współistnieniu słów i obrazów w kulturze polskiego średniowiecza*, Gnieźno–Poznań 2000.
38. Huizinga J., *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, Warszawa 1974.
39. Kantak K., *Franciszkanie polscy*, t. 2, Kraków 1938.
40. Karłowska-Kamzowa A., *Malarstwo gotyckie Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1982.
41. Karłowska-Kamzowa A., *Nauczanie obrazowe na ziemiach polskich w XIV i XV wieku na przykładzie malowideł ściennych*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 257–264.
42. Karłowska-Kamzowa A., *Programy ideowe gotyckich malowideł ściennych w Polsce*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1977, s. 142–144.
43. Kilańczyk-Zięba J., „Kościółów krakowskich i rzeczy w nich widzenia (...) godnych krótkie opisanie” – loca sacra Krakowa w najstarszym przewodniku po mieście, „Peregrinus Cracoviensis” 2003, nr 14, s. 205–216.
44. Kłoczowski J., *Chryścianizacja elit i mas w Europie Środkowo-Wschodniej XV w.*, „Znak” 1980, nr 32/12, s. 1587–1604.
45. Kopeć J. J., *Arciconfraternita della Passione a Cracovia nei secoli XVII e XVIII*, „Fonti vive. Rivista della passione” 1966, no 12/50, s. 343–350.
46. Kopeć J. J., *Przemiany ideowe w pasyjnej pobożności średniowiecza*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, Lublin 1976, s. 463–622.
47. Kumor B., *Bractwa Świętych Aniołów Stróżów na ziemiach polskich w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczne” 1999, nr 46, z. 4, s. 143–148.
48. Kumor B., *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 1967, nr 10, z. 1–2, s. 289–350.
49. Kumor B., *Statuty bractwa literackiego nauki chrześcijańskiej przy kolegiacie św. Małgorzaty w Nowym Sączu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1961, nr 2, s. 353–389.
50. Kumor B., *Średniowieczne przyczynki źródłowe do dziejów bractwa literackiego NMP w Bochni i do salin bocheńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1960, nr 1, s. 177–195.
51. Łabuda A. S., *Obraz i słowo w późnym średniowieczu (na przykładzie wrocławskiego ołtarza św. Barbary)*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 227–255.

52. Litak S., *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej (XIII–XVIII wiek). Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny” 1997, nr 88, s. 499–523.
53. Mańkowski A., *Bractwa literackie diecezji chełmińskiej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1922, nr 5, s. 188–197.
54. Matuszczyk B., *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1982.
55. Modzelewski Z., *Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, nr 12, z. 1, s. 5–69.
56. Niezgoda C., *Arcybractwo Męki Pańskiej w Krakowie. Na 400-lecie jego istnienia*, [w:] *Arcybractwo Męki Pańskiej. 400 lat wiernej służby (1595–1995)*, red. P. K. Sołdecki, Kraków 1997, s. 27–36.
57. Niezgoda C., *Kaplica Męki pańskiej w kościele św. Franciszka z Asyżu w Krakowie*, „W Nurcie Franciszkańskim” 1987, nr 1, s. 71–89.
58. Okoń J., *Dramat liturgiczny*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, kol. 183.
59. Petrowa-Wasilewicz A., *Leksykon ruchów i stowarzyszeń w Kościele*, Warszawa 2000.
60. Rożek M., *Mecenat artystyczny mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977.
61. Rożek M., *Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655–1657)*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1974, nr 36, s. 141–156.
62. Ruciński H., *Bractwa kościelne i cechowe w Koprzywnicy do 1795 roku*, „Studia Podlaskie” 2002, nr 12, s. 23–58.
63. Ruciński H., *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694–1795*, „Przegląd Historyczny” 1974, nr 65, z. 2, s. 263–283.
64. Ryś G., *Pobożność ludowa na ziemiach polskich w średniowieczu. Próba typologii*, Szczecin 1995.
65. Salaterski S., *Sieć i działalność bractw kościelnych w prepozyturze tarnowskiej do roku 1772*, „Nasza Przeszłość” 1989, nr 71, s. 147–185.
66. Samek M., *Architektura kościoła Franciszkanów w Krakowie w XVII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1990, nr 56, s. 65–78.
67. Sitnik A. K., *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pw. świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (do 1785)*, „Studia Franciszkańskie” 2006, nr 16, s. 269–282.
68. Surdacki M., *Bractwa religijne w Urzędowie w XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, nr 3–4, s. 355–385.
69. Surdacki M., *Bractwo literackie w Urzędowie 1489–1800*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2003, nr 79, s. 429–444.
70. Surdacki M., *Bractwo Różańcowe w Urzędowie w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2004, nr 52, z. 2, s. 23–54.
71. Surdacki M., *Bractwo św. Anny w Urzędowie w latach 1593–1787*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2002, nr 30, z. 2, s. 127–146.
72. Szulc A., *Homo religious późnego średniowiecza. Bernardyński model dewocji masowej*, Poznań 2004 [mps].
73. Tracz S., *Bractwa religijne w dekanacie żywieckim (1598–1772)*, Kraków 2005.
74. Ullmann W., *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, Łódź 1985.
75. Węgrzyn-Klisowska W., *Widowiska i gry pasyjne w średniowiecznych klasztorach śląskich*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996, s. 369–393.

76. Wiśniowski E., *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, nr 17, z. 2, s. 51–81.
77. Wojtyska H. D., *Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI–XVII w.*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyska, J. J. Kopeć, Lublin 1981, s. 61–79.
78. Wójcik R., „Domine, memoriale tuum in generationem et generationem ...”. *O krakowskim traktacie Opusculum de Arte Memorativa z 1504 r.*, „Studia Warmińskie” 2002, nr 39, s. 115–130.
79. Zabraniak S., *Bractwa w Wieluniu w okresie przedrozbiorowym*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2001, nr 76, s. 421–437.
80. Zaremska H., *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
81. Zwiercan A., *Bractwo Męki Pańskiej w Krakowie (1595–1795)*, „Prawo Kanoniczne” 1983, nr 26, z. 1–2, s. 83–200.